

पूर्व मध्यकालीन महाराष्ट्रातील शिलाहारकालीन अर्थव्यवस्थेचा नागरी परिप्रेक्ष्यातून अभ्यास

डॉ. मरे राजकुमार श्रीहरी

सहा. प्राध्यापक,

श्रीपतराव कदम महाविद्यालय शिरवळ, ता. खंडाळा, जि. सातारा.

प्रस्तावना :

कोकणला समृद्ध असा ऐतिहासिकदृष्ट्या वारसा लाभला आहे कोकण प्राचीन कालपासूनच विविध राजघराण्याच्या आकर्षणाचा केंद्रबिंदू (Aera of Attraction) राहिला आहे. कोकण या संकल्पनेसंदर्भात संशोधाकांच्या मतमतांतरे आहेत या सर्वात रायचौधारीनी 'ग्रेटर कोकण' ही लक्ष्यवेधी संकल्पना मांडली त्यानुसार सातारामधील कराड, वीरता किवा हंगल धारवाड मधील मराठा राज्य किवा पुण्याच्या आसपासचा प्रदेश, हव्यगा (उत्तर कनरा), तौलुवा (दक्षिण कनरा), केरळ आणि मलबार इत्यादी प्रदेशाचा समावेश संपूर्णकोकण प्रदेशात केला जात होता. रायचौधारीनी¹ कोकणचे पुढील विभाग पाडले आहेत-१. उत्तर कोकण २. गोवा ३. रेवती द्वीप किवा रेडी – रत्नागिरी मधील वेंगुर्ल्याच्या दक्षिणेस आठ मैल ४. सावंतवाडी – रत्नागिरी ५. ठाणे- कुलाबा जिल्हा (सोपारा-चौलचा समावेश) ६. कर्णादिक द्वीप किंवा करादी द्वीप ७. लाट विशेषतः सुरत आणि नवसारी.

महाराष्ट्र व कर्नाटक प्रदेशात शिलाहारांच्या अनेकराजवटी राज्य करत होत्या त्यामध्ये उत्तर कोकणचे शिलाहार, दक्षिण कोकणचे शिलाहार, कोल्हापूरचे शिलाहार, अक्कलकोटचे शिलाहार, खेडाचे शिलाहार, तर्दवाडीचे शिलाहार, पौथागेचे शिलाहार, इलामुलाचे शिलाहार, मुत्तगीचे शिलाहार, उमरनीचे शिलाहार, बसवूरा-१४० चे शिलाहार, यासारख्या अनेक शाखा महाराष्ट्रात आणि कर्नाटकात राज्य करत होत्या². या सर्व शाखांपैकी तीनच शाखांना आपल्या राज्याचा विस्तार करून आपल्या कार्याचा ठसा उमटविण्यात यश प्राप्त झाले. वरील सर्व सत्तांपैकी उत्तर कोकणचे शिलाहार, दक्षिण कोकणचे शिलाहार आणि कोल्हापूरचे शिलाहार या तीन प्रमुख सत्ता होत्या या तिन्ही सत्ता प्रदीर्घ काळ अस्तित्वात होत्या. परंतु त्यांचा बराच काळ हा तत्कालीन बलाढ्य सत्तांचे मांडलिक म्हणूनचोला. त्यांनी तत्कालीन बलाढ्य सत्तांचे मांडलिक म्हणून राहण्यातच आपली धन्यता मानली त्यांनी आपले स्वतंत्रसार्वभौम जेव्हा घोषित करण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा या सत्तांना आपले अस्तित्व गमवावे लागले असे असले तरी या राजवटीच्या काळात व्यापाराला चांगले दिवस होते. विशेषतः कोकण प्रदेश व्याप्त असलेल्या शिलाहारांच्या काळात महाराष्ट्रात अनेक शहरे आकारास येत होती. त्यामुळे शिलाहारकाळात महाराष्ट्राचे आर्थिक जीवन कसे होते? शिलाहारकालीन राज्यव्यवस्था, समाजव्यवस्था, अर्थव्यवस्था व सांस्कृतिक जीवन कशा स्वरूपाचे होते? त्यांचे तत्कालीन अर्थव्यवस्थेतील स्थान काय होते? याचा उहापोह होणे आवश्यक आहे.

¹ D. K. Chakrabarti, The Ancient route of the Deccan and the Southern Peninsula, Aryan Books International, New Delhi, 2010. Page no 3-4.

² B. R. Gopal, Minor Dynasties of south India: Karnataka Vol.-I, New Era Publications, Madras, 1982.

³ या तिन्ही सत्ता जिमुतवाहनास आपला मूळपुरुष मानतात

शिलाहारकालीन नागरी अर्थव्यवस्था:

शिलाहारकालीन अर्थव्यवस्था हि ‘नागरी अर्थव्यवस्था’(Urban Economy) असून तिला सामुद्रिक अवकाशाची खूप मोठी मदत होती. या सामुद्रिक नागरी अर्थव्यवस्थेला पुढील घटक कारणीभूत होते

भौगोलिक घटकांचे (पर्यावरण) योगदान :

कोणत्याही संस्कृतीच्या विकासामध्ये पर्यावरणाचे स्थान खूप महत्त्वपूर्ण असते पर्यावरण आणि संस्कृती दोघेही हातात हात घालून प्रवास करत असतात. पर्यावरण अनुकूल असेल तर संस्कृती बहरते. विकसित होते. आणि पर्यावरण प्रतिकूल असेल तर त्या संस्कृतीचा ऱ्हास होतो. शिलाहारकालीन अर्थव्यवस्थेला अनुकूल पर्यावरण लाभले होते. त्याचबरोबर भौगोलिक घटकही पोषक होते. कोकणचे भौगोलिक दृष्ट्या उत्तर कोंकण आणि दक्षिण कोंकण असे उपविभाग पाडले जातात कोंकण किनारपट्टीची लांबी ७२० की.मी. आहे. उत्तरेस डहाणूपासून दक्षिणेस वेंगुर्ल्या पर्यंत किंवा उत्तरेस दमणगंगा नदीपासून दक्षिणेस तेरेखोल नदीपर्यंत कोंकणचा विस्तार आहे⁴. कोंकणचा बराचसा भाग डोंगरदऱ्यांनी व्यापलेला आहे. शहरांच्या उद्यासाठी पोषक असलेली भौगोलिक संपन्नता निसर्गात कोंकणाला लाभलेली दिसून येते. शिलाहारकालीन नागरी अर्थव्यवस्थेचे सर्वात महत्वाचे कारण हे त्यांचे भौगोलिक स्थान हे होते हा प्रदेश भौगोलिक- व्यापारी दृष्ट्या, संपन्न होता. येथे नैसर्गिक साधनांची नैसर्गिकरीत्या विपुल प्रमाणात उपलब्धता असलेली दिसून येते कोकणातील रस्ते, घाट यांनी प्राचीन काळापासून ते आतापर्यंत व्यापारामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली दिसून येते. कोकणाला समुद्र किनारपट्टी लाभलेली आहे. त्यामुळे परकीय राष्ट्रांशी व्यापार करणे सहज शक्य होते समुद्र किनारपट्टी प्रमाणे कोकणातील नद्यांनी अंतर्गत व्यापारामध्ये दळणवळणाचे साधन म्हणून चोख आणि महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली⁵

राज्याच्या उत्पन्नाची साधने :

राज्याच्या उत्पादनाच्या साधनाच्या स्वरूपावरून त्याचे दोन प्रकारात विभागणी करता येते. पहिल्या प्रकारात राज्याच्या नियमित साधनांचा समावेश होतो. तर दुसऱ्या प्रकारामध्ये राज्याच्या अनियमित साधनांचा समावेश होतो राज्याच्या गाडा हा विशेषतः नियमित साधनांवर अवलंबून असतो. कर, जमीन महसूल, जकात या साधनांचा नियमित साधनांमध्ये समावेश होतो जमीन महसूल हे उत्पन्नाचे प्रमुख साधन होते. जमीन महसूल हा रोख (नगदी) स्वरूपात आणि अंशतः धान्यरूपाने घेतला जात होता. याशिवाय घरावरील कर⁶, बाजारात विकल्या जाणाऱ्या पदार्थांवरही कर आकारला जात होता. तसे एखाद्या गुन्हेगारावरही कर आकारला जात असे ‘भूमिगत निधी’ आणि निपुत्रिक व्यक्तींच्या मृत्यूनंतर त्याच्या संपत्तीवर राजाचा अधिकार असे. याशिवाय मांडलिक राजांची खंडणी खाणीवरील कर, वनसंपत्तीवरील कर यांच्यातून राज्यास मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळत होते.

जकात हे एक उत्पन्नाचे महत्वाचे साधन होते. भारतात अरबी घोड्यांना मोठी मागणी होती त्यांचा व्यापार कोंकणातील बंदरातून चालत असून त्यावर जकात आकारली जात होती. घोड्यांचा व्यापार कोकणातून मोठ्या प्रमाणावर चालत होता परदेशांशी तसेच कोंकणच्या किनारपट्टीवरील बंदरांशी व्यापार करणाऱ्या जहाजांवर कर बसवला जात असे क्वचित प्रसंगी जहाजांवर आकारण्यात येणाऱ्या करांवर सुट दिल्याचे उल्लेख ताम्रपटामध्ये आलेले आहेत⁸

शिलाहारांची अर्थव्यवस्था ही पूर्णतः कर, जकात, जमीन महसूल आणि उद्योगधंदे यासारख्या बाबींवर आधारलेली होती. विविध कर आणि जकात त्यांच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा होते

⁴ ए.बी.सवदी, द मेगा स्टेट महाराष्ट्र निराली प्रकाशन, पुणे, २०१६, पृष्ठ क्र.२.२

⁵ कोकणातील वैतरणा, उल्हास, सावित्री, आणि वशिष्ठी प्रमुख नद्या आहेत

⁶ गृहदेणक हा कर घरावर आकारला जात होता.

⁷ वा. वा. मिराशी, शिलाहार राजवंश आणि त्यांचे कोरीव लेख, विदर्भ संशोधन मंडळ नागपूर, १९७४. पृष्ठ क्र.-७३.

⁸ अन्तपालच्या खारेपाटण ताम्रपटात काही मंत्र्यांना व त्यांच्या नातलगांच्या जहाजांना व खलाशांना या जकातीची सुट द्याचा उल्लेख आहे.

जमीन महसूल :

कोणत्याही राज्याच्या आर्थिक जीवनाचा कणा हा जमीन महसूल असतो. शेती व्यवसाय राज्य आणि जनता यांच्या उत्पादनाचे प्रमुख साधन होते. शिलाहारांच्या राज्याच्या उत्पादनाचे प्रमुख साधन हे जमीन महसूल होता

राज्याचे महसूल दर:

आपत्तकालीन स्थितीमध्ये राज्य महसूल १/४ किंवा त्यापेक्षा जास्त प्रमाणात कर आकारू शकत होते. एकूण उत्पादनापैकी ३३% भाग महसूल म्हणून राष्ट्रकुटकाळात गोळा केला जात होता.⁹

जकात :

शिलाहार राज्यात जकात हे उत्पादनाचे प्रमुख साधन होते. कोकण प्रांतामध्ये अनेक बंदरे होती या बंदरांमध्ये देशी-विदेशी जहाजे व्यापारानिमित्त येत होती. याची माहिती आनंतदेवच्या आणि रट्टराजाच्या खारेपाटण येथील कोरीव लेखावरून समजते रट्टराजाच्या खारेपाटण ताम्रपटानुसार¹⁰ परदेशी जहाजांवर एक सुर्वण गद्याण आणि अंतरदेशीय जहाजांवर (प्रत्येक जहाजावर) एक धरण जकात आकारली जात होती. तर स्मृतीकारांच्या मते 'जकात ही नगदी स्वरूपात आकारण्यात यावी.'¹¹

कर :

शिलाहार नरेशांच्या कोरीव लेखातून विवेच्य काळातील कर व्यवस्थेबाबत माहिती प्राप्त होते याकाळात विविध वस्तूंचे वृक्षांवर व्यापारी मालांवर कर आकारणी केली जात होती. त्यापैकी काही करांची माहिती पुढील प्रमाणे

देणक आणि पदेनक :

शिलाहार कोरीव लेखात राज्य घेत असलेल्या करांच्या सूचीमध्ये देनक आणि पदेनक या दोन करांचा समावेश करण्यात आला आहे. मराठी शब्द देणे यापासून देणक हा शब्द आला आहे. प्रवासी अधिकाऱ्यांसाठी देनक आणि मुक्काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांसाठी पदेनक कर घेण्यात येत असावा असा देनक आणि पदेनक या दोन करांचा अन्वयार्थ वा वि. मिराशी यांनी लावला आहे.¹² यादवकालीन कोरीव लेखांमध्ये व्यवस्थादंड आणि प्रयाणदंड या दोन करांचा उल्लेख सापडतो. देनक आणि पदेनक सदृश्य असल्याचे दिसते.

गृहदेनक:

गृहदेनक या कराचा उल्लेख शिलाहारांच्या कोरीव लेखात सापडतो घरांवर आकारल्या जाणाऱ्या कराला गृहदेनक कर असे म्हटले जात होते. हा कर द्रम किंवा गद्याणाच्या स्वरूपात घेतला जात होता. मुम्मणी राजाच्या प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियममधील कोरीव लेखानुसार प्रत्येक घरांवर एक गद्याण कर घेतला जात होता

सुपारी वृक्षांवरील कर:

संबंधित कालखंडामध्ये राज्य सुपारीच्या वृक्षांवर कर आकारत होते यासंदर्भात माहिती मिळतेत्यानुषंगाने शंभर सुपारीच्या वृक्षांवर वार्षिक तीन तेचार द्रम एवढ्या प्रमाणात कर घेतला जात होता.¹³ पूर्व मध्ययुगीन काळात सुपारीचा मोठ्या प्रमाणात व्यापार होत होता. सुपारी हे एक प्रमुख व्यापारी जीनस असल्याचे दिसून येते त्यामुळे सुपारीच्या झाडावरील करांमधून राज्याच्या तिजोरीमध्ये वृद्धी

⁹ Binda Paranjape, Cultural History of the Konkan Based on Silahara Inscriptions, Unpublished Ph.D. thesis University of Poona, 1989. Page no 85.

¹⁰ Ibid, page no 87.

¹¹ Ibid , page no 88.

¹² Ibid, Page no 89.

¹³ Loc cit.

होण्याचा अवसर निर्माण झाला असावा. याची प्रचिती आपणास अवसर नरेशच्या पट्टणकुंडी कोरीव लेखावरून येते. या कोरीव लेखानुसार सुपारीच्या व्यापाऱ्याद्वारे राज्याला वर्षाला सुमारे चार लाख प्राप्त होत होते¹⁴

सुपारीला बाजारपेठेमध्ये चांगली मागणी होती सुपारी हे एक नगदी पिक होते. ते राज्य आणि उत्पादनकर्त्याला मिळकतीचे प्रमुख साधन होते.¹⁵

शिलाहारकालीन चलनव्यवस्था :

नागरीकरणातचलनव्यवस्थेला महत्वपूर्ण स्थान आहे. चलन हे व्यापाराचे वस्तूच्या देवाणघेवाणीचे महत्वपूर्ण साधन आहे नाण्याची उपलब्धता ही नागरीकरणाची कसोटी आहे. नाण्यावरूनच आपणास तत्कालीन आर्थिक परिस्थितीची कल्पना येते. नाणे हे समृद्ध अर्थव्यवस्थेचे लक्षण आहे. नाणे हे वस्तूच्या अदलाबदलीचे साधन आहेकर आकारणीसाठी नाण्यांचा वापर केला जात होता.¹⁶ शिलाहारांच्या कोरीव लेखात तत्कालीन नाण्याचे उल्लेख मिळतो. त्यातून तत्कालीन नाणेव्यवस्था व तिची नागरीकारणातील भूमिका याची आपणाला स्पष्ट कल्पना येते. शिलाहारांच्या उपलब्ध नाण्यांवरून आपणास तत्कालीन प्रगत नागरी अर्थव्यवस्थेची कल्पना येते.

राज्याकडून अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी केलेले प्रयत्न :

राज्याच्या भरभराटीस-विकासास राज्याची धोरणे खूप महत्वपूर्ण असतात. राज्यात शांतता आणि सुव्यवस्था असेल तर राज्याच्या व्यापारात उद्योग-धंद्यात वाढ होते. लोक कल्याण करणे हे राजाचे प्रमुख कर्तव्य आहे राजाने आपल्या राज्यातील व्यापारीवृत्ती वाढीसाठी प्रयत्न करणे आवश्यक असते. तरच अर्थव्यवस्थेला गती येते. शिलाहारकालीन राजांची धोरणे व्यापार वृद्धीसाठी पोषक होती चंद्र या राजाने आपल्या कारकिर्दीत शेतीच्या उत्पादनावर भर देऊन राज्याची आर्थिक भरभराट केलेली दिसून येते गुहल दुसरा याने कोंकणातील समुद्र किनाऱ्यावरील किल्ले आणि बंदरे मजबूत करून परदेशी व्यापारास चालना दिलीगंडरादित्य याने पिण्याच्या पाण्यासाठी व शेतीच्या पाण्यासाठी 'इरुकुंडी' गावाजवळ तलाव बांधून त्यास 'गंडसमुद्र' नाव दिले.¹⁷

राजश्रेष्ठी :

शिलाहारकालीन आर्थिक जीवनामध्ये राजश्रेष्ठींचे योगदान महत्त्वाचे आहे. राजश्रेष्ठी हे राज्याची शोभा होते. ते एकाच वेळी राज्याला विविध वस्तू आणि कर्ज पुरवत होते विवेच्य काळातील राजश्रेष्ठींची माहिती कोरीव लेखांमध्ये देण्यात आली आहे आनंतदेव (इ.स. १०८४) आणि रटटराज (इ.स. १००८) च्या खारेपाटण ताम्रपटात श्रीमंत आणि शक्तिशाली श्रेष्ठी-व्यापाऱ्यांचा उल्लेख केला असून त्यांच्याकडे खलाशी कार्यरत होते जे समुद्र किनाऱ्यावरील व्यापार आणि प्रवासासाठी सोपारा नगर किंवा नागपुरा (कुलाबा मधील) ठाणे आणि चौल इत्यादी प्रदेश पार करत असत.

श्रेष्ठींची कार्ये :

शिलाहारांच्या आर्थिक जीवनात श्रेष्ठींनी महात्त्वाची भूमिका बजावली होती याकाळात त्यांनी अनेक प्रकारची कार्ये पार पाडली होती. त्यामुळे श्रेष्ठीला सामाजिक-आर्थिक तसेच धार्मिक जीवनामध्ये महत्वपूर्ण स्थान होते. याकाळात श्रेष्ठींनी धार्मिक संस्थांचे विश्वस्थ म्हणून, प्राथमिक स्वरूपातील बँक म्हणून, समाजाचा उदार आश्रयदाता म्हणून तसेच व्यापारी म्हणून महत्त्वपूर्ण योगदान दिले होते.

¹⁴ Loc cit.

¹⁵ मराठी भाषेमध्ये पैसा-अडका असा शब्द प्रयोग आहे. हा शब्द पैसा आणि अडका या दोन शब्दांपासून निर्माण झाला आहे. पैसा या शब्दाचा अर्थ चलन आहे तर अडका या शब्दाचा कानड भाषेत सुपारी असा आहे याचाच अर्थ प्रस्थापित समाजात सुपारी हे पैसा मिळवून देणारे एक प्रमुख नगदी पिक होते

¹⁶ उदा. जहाजांवर धरण या सोन्याच्या नाण्याच्या रूपात कर आकारला जात होता.

¹⁷ मु. ग. पानसे, यादवकालीन महाराष्ट्र, मुंबई पृष्ठ क्र. ४९.

शिलाहारकालीन उद्योगधंदे :

उद्योगधंदे हे नागरी विकासाच्या मोजमापाचे एक महत्त्वपूर्ण एकक आहे याकाळात अनेक उद्योग भरभराटीस आले होते. बांबू उद्योग, जहाजबांधणी उद्योग, लाकूड उद्योग, मीठ उद्योग, मद्य उद्योग इत्यादी प्रमुख उद्योग होते.

मीठ उद्योग :

शिलाहार काळात ठाणे हे मीठ उद्योगासाठी लोकप्रिय होते. शिलाहारांच्या काळात समुद्रातील पाण्यापासून मीठ तयार केले जात होते.

मद्य उद्योग :

मद्यनिर्मितीच्या उद्योगावर शिलाहार नरेशांचे पूर्णपणे नियंत्रण होते याची प्रचीती आपणास तत्कालीन कोरीव लेखावरून येते. त्यानुसार दान देण्यात आलेल्या जमिनीमध्ये सुरानिर्मिती करणारी वृक्षे असतील तर त्यावर दान प्राप्तकर्त्यांचा या वृक्षांमधील अधिकार असणार नाही असे स्पष्टपणे सांगण्यात आले आहे तसेच त्यावर राज्याचाच एकाधिकार असेल असे दानपत्रामध्ये नमूद करण्यात आले आहे.¹⁸ अशा प्रकारे म्हू, ताडी यासारख्या मद्य निर्मिती करणाऱ्या वृक्षांवर राज्याचा एकाधिकार होता

बांबू उद्योग :

प्राचीन काळापासूनच बांबू काम लोकप्रिय होते प्राचीन काळात सातवाहन कालखंडामध्ये बांबू कारागिरांची प्रस्थापित अशी श्रेणी असल्याची माहिती मिळते. अपरादित्य प्रथमच्या कोरीव लेखात बांबू कारागिरांची माहिती मिळते

माळकर (माळी):

पूर्व मध्यकालीन भारतीय साहित्यामध्ये अनेक बाग-बगीच्यांचे वर्णने मिळतात प्रत्येक मंदिरालगत बगीच्या असल्याचे निर्देश कोरीव लेख देतात. अपरादित्य प्रथम आणि रट्टराज यांच्या कोरीव लेखात माळी यांचा उल्लेख आला आहे.¹⁹ माळी हा बाग-बगीच्या फुलविण्याचे आणि निर्मितीचे कार्य करित होता तुंच्जे सर्वात प्रमुख कार्य हे मंदिरांना दैनंदिन फुलांचा पुरवठा करणे हे होतेसेच एखाद्या प्रमुख दिनानिमित्त किंवा उत्सव प्रसंगी मंदिरांना फुलांनी सजविण्याचे काम त्यांना करावे लागत होते. मंदिरांना सतत फुलांची आवश्यकता भासत असल्याने काही मंदिरालगतच बागांची निर्मिती करून त्यांच्या व्यवस्थापनासाठी स्वतंत्रपणे माळी यांची नियुक्ती केली जात असावी. रट्टराजाच्या खारेपाटण कोरीव लेखात बागांचा उल्लेख केला आहे.

भूदान(Land Grants) नागरीकारणातील स्थान:

प्राचीनकाळापासूनच खेड्यांने एक प्रशासकीय आणि आर्थिक घटक म्हणून आपले एक वेगळे स्थान निर्माण केले होते सत्ता बदल्या तरी त्याचा खेड्यांवर दूरगामी असा परिणाम होत होता असे नाही खेड्यांचा एक प्रमुख असे त्यांच्या मदतीला एक कमिटी असे. यांच्यासहाय्याने खेड्यांचा कारभार चालत असे महाजनहा खेड्यातील एक प्रमुख व्यक्ती होता त्याचेस्थान महत्त्वपूर्ण होते खेड्यातील घडामोडी आणि मंदिरे यात त्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका होतीमंदिरांच्या पूजार्चासाठी गावातील जमीन दान दिली जात असे. ही जमीन दान देत असताना ती उपजाऊ आणि तिला मुबलक पाणीपुरवठा असणारी दिली जात असे पाण्याचीव्यवस्था नसेल तर ती केली जात असे. परिणामी गावातील पडीक जमीन लागवडीखाली येत असे.

¹⁸ Binda Paranjape, op cit, page no 104.

¹⁹ Ibid, Page no 98.

मठ :

शिलाहारांच्या नागरी जीवनामध्ये मठांची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती मठ हे मंदिरांना जोडले गेले असले तरी मठ आणि मंदिर यांची स्वतंत्रपणे यंत्रणा असल्याचे अपरादित्य प्रथमच्या कोरीव लेखावरून दिसून येते या कोरीव लेखानुसार जोगेश्वर मंदिराला जोडून असलेला मठ आणि मंदिर यांचे व्यवस्थापन अनुक्रमे मठाधिपती आणि पुजारी यांनी पाहावे असे स्पष्ट निर्देश देण्यात आले आहेत.²⁰

मठांना दान देण्याचे उद्देश:

- १ देवांची पूजा-आर्चा करण्यासाठी
- २ ध्यान-धारणा खोलीच्या देखभालीसाठी
- ३ मठासाठी अन्न आणि कपड्यासाठी
- ४ पुस्तकांच्या खरेदीसाठी

मठांना दान देण्याच्या उद्देशांमुळे मठाच्या आसपासच्या भागात वाणिज्यिक घडामोडी घडून व्यापारासमालना प्राप्त होत होती.

कोकणातील प्रमुख बंदरे:

कोकणातील बंदरांनी प्राचीन काळापासूनच नागरी अर्थव्यवस्थेमध्ये मुलभूत स्वरूपाची भूमिका बजावलेली दिसून येते शिलाहारांच्या काळात कोकणच्या प्रदेशात अनेक बंदरांचा उदय आणि विकास झाला चौल, कल्याण, सोपारा, यासारखी बंदरे प्राचीन काळापासून अस्तित्वात होती. तर संजान, खारेपाटण, एलिफंटा यासारखी काही बंदरे नव्याने उदयास आली. तर काही सहाय्यक बंदरे म्हणून उदयास आली. काही बंदरांची थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे

खारेपाटण :

राजा धाम्मियरने बलिपत्तन येथे किल्ला बांधून दक्षिण शिलाहारांची राजधानी म्हणून या नगराची स्थापना केली. खारेपाटणची राजधानी म्हणून निवडण्यापाठीमागे या नगराचे भौगोलिक स्थान हे एक महत्त्वपूर्ण कारण होते. येथूनच शिलाहार नरेशांना कदंबांच्या हालचालींवर लक्ष्य ठेवता येत होते. शिलाहारांच्या काळात या बंदराचा विकस झालेला दिसून येतो. याठिकाणी देशी-विदेशी जहाजे व्यापाराकरिता येत असल्याचे कोरीव लेखातून ज्ञात होते. खारेपाटण येथे कंडलमुलिया चंद्रपूर (गोवा येथील चंदोर) येथील देशी जहाजे व्यापारासाठी येत होती.²¹ येथे येणाऱ्या प्रत्येक जहाजांवर जकात आकारली जात होती. रड्दराजच्या खारेपाटण ताम्रपटानुसार परकीय जहाजांवर एक गद्याण जकात आकारली जात होती तर देशी जहाजांवर धरण(सोने नाणे) आकारले जात होते.

कल्याण :

कॉसमॉस हा प्रवाशी इ.स. सहाव्या शतकामध्ये भारतामध्ये आला होता. त्याने आपल्या प्रवास वर्णनामध्ये कल्याण या शहराची माहिती दिली आहे. कल्याण हे एक प्रमुख व्यापारी केंद्र असून तीळ पितळ. लाकूड आणि कापड इत्यादी वस्तूंची निर्यात श्रीलंकेला केली जात होती.²²

संजान :

संजान²³ येथे पारसी समाजाला वसाहत करण्यासाठी शिलाहार नरेशांनी परवानगी दिली होती. याच पारशी समाजाने एका नवीन शहराची स्थापना केली. ते शहर म्हणजे संजान होय²⁴ राजाच्या परवानगीने त्यांनी मंदिर बांधले संजान येथे पारशी समाजाने इ.स. ७१६

²⁰ Ibid, page no 173.

²¹ D. K. Chakrabarti, op cit, page no 7.

²² Ibid, page no 6.

²³ संजान या बंदराचा उल्लेख प्राचीन काळापासून मिळतो रणबीर चक्रवर्तीच्या मते टॉलेमी इ. स. १५० मध्ये संजानचा उल्लेख सझांशन असा केला आहे. तर डी. सी. सरकारच्या मते, महाभारतातील सहदेवने दक्षिणेतील संजायनपूर जिंकल्याचे वर्णन केले असून संजायनपूर हेच संजान आहे.

किवा इ. स. १३६ च्या दरम्यान स्थलांतर केले. रणबीर चक्रवर्ती²⁵ च्या मते, पारशी समाजाच्या वसाहतीच्या आगोदर पासूनच संजान हे वसाहतीसाठी समृद्धसंपन्न बंदर होते

संयान मंडळ:

चिंचणी ताम्रपटात 'संयान-पट्टण ७०० असा उल्लेख करण्यात आला आहे. डी. सी. सरकार²⁶ यांच्या मते, संयान पट्टण विभागात ७०० ग्रामाचा समावेश होत असावा. अल इस्ताखरी²⁷ (दहावे शतक) ने भारतातील शहरांच्या सूचीमध्ये सिंदानचा समावेश केला असून त्याच्या प्रवास वर्णनानुसार भडोच ते सिंदान आणि सिंदान ते सेयमुर किवा चौल प्रवासासाठी पाच दिवस लागत होते अल इद्रसीने (अकरावे शतक) सिंदानचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे- 'सिंदन हा समुद्रापासून दीड मैल अंतरावर आहे हे शहर विपुल लोकसंख्या आणि लोक त्यांच्या उद्योग आणि बुद्धीमत्तेसाठी प्रख्यात आहेत लॉक श्रीमंत आणि युद्धाच्या स्वभावाचे आहेत हे शहर मोठे असून येथे आयात आणि निर्यात या दोन्ही क्षेत्रात व्यापारी घडामोडी व्यापक स्वरूपात चालतात.'²⁸ पुढे अल इद्रिसी म्हणतो, 'सिंदान किवा सिंदाबुर हे मोट्या आखाताच्या किनाऱ्यावर वसले गेलेले शहर आहे जिथे जहाजा नांगर टाकतात हे एक व्यावसायिक शहर असून तेथे चांगल्या मोट्या इमारती आणि समृद्ध बाजारपेठा आहेत.'²⁹ रणबीर चक्रवर्ती च्या मते, 'इजिप्तच्या बाजारपेठेमध्ये १० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि ११ व्या शतकाच्या प्रारंभी 'सिंदानी नीळ' च्या निर्यातीचा उल्लेख सापडतो. चक्रवर्तीच्या मते गुजरातला नीळ तयार करण्याची प्रदीर्घ परंपरा असून गुजरातची नीळ तसेच इतर प्रदेशात उत्पादित नीळ संजानबंदरातून इजिप्तशियन बाजारपेठेत निर्यात केली जात होती म्हणून त्यास 'सिंदानी नीळ' असे म्हणत असावेत.³⁰

थोडक्यात आधुनिक संजान हे शहर पारशी समाजाच्या तेथील वसाहती पूर्वीपासूनच एक महत्वपूर्ण शहर होते अरब भूगोलवेत्त्यांनी पश्चिम भारतातील मुख्य बंदरापैकी एक प्रमुख बंदर म्हणून सिंदानचा वारंवार उल्लेख केला आहे

सोपारा :

प्राचीन काळापासूनच सोपारा हे एक महत्वपूर्ण व्यापारी बंदर म्हणून भूमिका बजावताना दिसून येते. सोपारा या बंदराच्या व्यापारी घडामोडी संदर्भात देशी आणि विदेशी साहित्यामध्ये विपुल प्रमाणात माहिती देण्यात आली आहे. कुवाल्यामालाकहा या तत्कालीन ग्रंथात सोपारा या बंदराची माहिती देऊन येथून जाणाऱ्या पाच प्रमुख व्यापारी मार्गांची माहिती देण्यात आली आहे सोपारा येथून परदेशात अनेक वस्तूंची निर्यात केली जात होती

वसई :

वसई या बंदराची यादवांच्या काळात निर्मिती झाली असे सांगितले जाते परंतु गुजरातचा सुलतान महमद बेग्राच्या काळात एक महत्वपूर्ण बंदर म्हणून हे विकासास पावलेले दिसून येते³¹

ठाणे :

ठाणे हे बंदर पूर्व मध्यकालीन महाराष्ट्रातील एक प्रमुख बंदर होते. शिलाहार नरेश अरेकेसरीच्या इ. स. १०९७ च्या ताम्रपटात ठाण्याचा उल्लेख 'श्रीस्थानक' असा करण्यात आला आहे.³² ठाणे येथून मध्य आशियायी राष्ट्रांशी व्यापार चालत होता ठाणे हे वस्तूंच्या

²⁴ Ibid, page no8.

²⁵ Ibid, page no 9.

²⁶ Ibid, page no 11.

²⁷ Loc cit.

²⁸ Ibid, page no 12..

²⁹ Ibid, page no 13.

³⁰ Loc cit.

³¹ Ibid, page no 19.

³² Ibid, page no 21.

आयात-निर्यातीचे एक प्रमुख केंद्र म्हणून याकाळात उदयास आले ठाणे हे व्यापारी केंद्राबरोबर एक धार्मिक केंद्र ही होते मरर्सिला ताम्रपटानुसार(इ.स.१०३८) गोव्याचे कदंब नरेश सस्थादेव दुसऱ्याने धार्मिक उद्देशाने समुद्रामार्गी ठाण्याला भेट दिली होती

एलिफंटा :

चालुक्य नृपती पुलकेशी दुसऱ्याच्या इ.स.६३४ च्या कोरीव लेखात एलिफंटा या बंदराचा उल्लेख सोनेरी बंदर(Golden island) आणि श्रीपुरी असा करण्यात आला आहे.³³ एलिफंटा हे एक इ. स. प्रथम शतक ते सातव्या शतकापर्यंत सामुद्रिक व्यापारी घडामोडींचे व्यापारी केंद्र होते. इ. स. सहावे शतक ते दहावे शतकादरम्यान हे शहर कोकणचे मौर्य आणि शिलाहार यांच्या राजधानीचे केंद्र होते.⁴

कान्हेरी :

कान्हेरी इ. स. पूर्व तिसऱ्या शतकापासून ते इ. स. आकराव्या-बाराव्या शतकापर्यंत आपले धार्मिक-आर्थिक आणि संस्कृतिक महत्व टिकवून होते. कान्हेरी येथे आपणास इ.स. पूर्व २०० पासून ते इ.स. ९ व्या शतकाच्या देणगीदारांचे कोरीव लेख सापडतात.³⁵गौडदेश(बंगाल) च्या गोमिन अविघनकाराच्या इ. स. ८५३-८५४ च्या कोरीव लेखानुसार कान्हेरीतील भिक्षुंना ध्यानधारणेसाठी खोली आणि कपड्यांसाठी १०० द्रम देणगी दिल्याची नोंद आहे यावरून आपणास कान्हेरीचे सिंध आणि बंगालशी व्यावसायिक संपर्क असल्याचा दिसून येतो.³⁶

चौल :

शिलाहारांच्या काळात चौल हे एक प्रमुख बंदर होते या बंदराच्या समृद्धीचे विवरण अरब प्रवाश्यांनी दिले आहे अरब लेखकांनी एक भव्य आणि सुंदर शहर म्हणून चौलचे वर्णन केले आहे³⁷ शिलाहारांच्या कोरीव लेखानुसार आकराव्या-बाराव्या शतकातील चौल हे आयात-निर्यातीचे महत्वपूर्ण केंद्र होते. अल इद्रिसीच्या³⁸ विवरणानुसार चौलमधून नारळ, बांम्बू आणि औषधी वनस्पती जगातील सर्व भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणात निर्यात केली जात होती.

अशा प्रकारे बंदरांची विपुलता हे कोकण किनारपट्टीचे सर्वात महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य होतेया समुद्र किनारपट्टीचे अजून एक महत्वपूर्ण वैशिष्ट्ये होते, किनारपट्टी वरील बंदरांमध्ये आणि लगत अनेक किल्ले होते जे या बंदरांना संरक्षण आणि नियंत्रण प्रस्थापित करत होते तसेच कोकणची नैसर्गिक स्थिती अशी आहे कि काही भागांमध्ये खडक आणि पर्वत आणि टेकड्या आहेत ज्या तटबंदीची भूमिक बजावताना दिसून येतात. त्यामुळे या बंदरांना नैसर्गिकरित्या साहजिकच संरक्षण प्राप्त होत होते

वरील घटकांशिवाय तत्कालीन अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये महाजन, अग्रहार, किल्ले, कारागीर वर्ग³⁹(तेली, लेदरवर्कर, ब्लॅक स्मिथ इत्यादी अनेक कारागीर) मंदिरे, कोकणचे भौगोलिक स्थान, रस्ते, घाट तसेच वने, यांचे तत्कालीन अर्थव्यवस्थेमध्ये महत्वपूर्ण योगदान होते. शिलाहार राजवटीने कोकणला व्यापारीदृष्ट्या समृद्ध बनवले परिणामी आर्थिक जीवनामध्ये नागरी जीवनाचा उदय आणि विकास झाला.

³³ Ibid, page no 23.

³⁴ Ibid, page no 176.

³⁵ Ibid, page no 25.

³⁶ Ibid, page no 26.

³⁷ V. K., Jain, Trade and Traders in Western India (1000-1300), Munshiram Manoharlal Pvt. Ltd., New Delhi, 1930. Page no 135.

³⁸ Loc cit.

³⁹ तत्कालीन ताम्रपटात त्यांच्या कार्याची आपणास विपुल प्रमाणात माहिती मिळते त्यावरून त्यांची नागरीकरणातील भूमिका आपणास स्पष्ट होते.